Hunların ve Kök Türklerin İnançları ve Mezarları: *Ki-lin* İkonografisi

İBRAHİM ÇEŞMELİ

HUNLARIN BİR KOLU OLUP SONRADAN ONLARDAN AYRILAN VE EFSANEVİ *Kİ-LİN* YARATIĞINA İNANAN KÖK TÜRKLER, MEZARLARINDA HUNLAR GİBİ *Kİ-LİN* FİGÜRLERİNİ UYGULUYORLARDI. KÖK TÜRKLER, ÖLDÜKTEN SONRA RUHLARININ BİR KUŞ GİBİ GÖĞE YÜKSELECEĞİNE VE ORADA ESKİ YAŞAMLARINA DEVAM EDECEKLERİNE İNANIYORLARDI.

Arkeolojik verilere ve tarihi kaynaklara göre Hunlar *(Hiung-nu*/M.Ö.3.yüzyıl-M.S.6. yüzyıl) ve Kök Türkler (*Kök Türük /Tuküe/* M.S.552-744), *Ki-lin* (*Qi-lin*/麒麟) denilen efsanevi bir yaratığa inanırdı. Göçebelerin bu yaratığa inandıkları hakkında eski metinlerde bilgi bulunmasıyla birlikte sanat eserlerinde de bu mitolojik yaratığın görülmesi, göçebelerde bu yaratığın son derece saygın bir yeri olduğunu göstermektedir.

Figür 1: Dağ keçisi tipinde ayakta *Ki-lin* figürü, at koşumuna ait armut biçimli gümüş süsleme, Noin Ula No 20 Kurganı, Moğolistan, Hun devri, M.Ö. 1.yüzyıl sonu-M.S. 1. yüzyıl başı
Fotoğraf: Polosmak 2009: 75

Ki-lin efsanesinin asıl kaynağı eski Çin metinlerine dayanmakta ve çok eskilere gitmektedir. Çin klasikleri arasında yer alan ve Zhou devrinden (M.Ö.1046-256) tarih ile ilgili *Shu-jing* ve *Chun-qiu*, şiir ile ilgili *Shi-jing*, ritüellerle ilgili *Li-ji/Li-ki* ve bir sözlük çalışması olan *Er-ya*, Batı/Erken Han devrinden (M.Ö. 206-M.S.25) tarih ile ilgili *Shi-ji/Shi-ki* (M.Ö. 91), Doğu/Geç Han devrinden (M.S.25-220) bilim, felsefe, edebiyat ve mitolojiyle ilgili *Lun-heng* (M.S. 80), bir sözlük çalışması olan *Shuo-wen-jie-zi* (M.S. 100) ile mitoloji ve tarihle ilgili *Shi Yi Ji* (M.S. 4. yüzyılda derlenmiş) isimli eserlerde *Ki-lin* hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.[1] *Ki-lin* yaratığının eski Çin'de son derece prestijli bir yeri vardı ve özellikle imparatorluk sarayına yakın uğurlu ve koruyucu göksel kutsal bir yaratıktı. Eski Çin inanışına göre uğurlu ve koruyucu *Ejderha*, *Feniks* (*Feng-huang*), *Kaplumbağa* ile birlikte *Ki-lin* dört kutsal ve göksel akıllı hayvandan biri olup yaratıkların lideriydi. Eski metinlere göre *Ki-lin*, efsanevi bir hükümdar olan *Huang-di* (Sarı İmparator/ M.Ö. 2698-2598) zamanından itibaren bilinmekteydi. *Ki-lin* daha çok imparatoru, soylu sınıfı, bilge kişileri, ileri gelenleri, iktidarı ve imparatorluğu temsil ediyordu ve onlarla ilişkiliydi. Evreni meydana getiren karşıtlıkların uyumlu döngüsünü ifade eden *Yin-Yang* ile bağlantılı erkek ve dişi ikilisinden meydana gelmiş *Ki-lin*, erkek için *Ki* ve dişi için *Lin* isimlerini almıştır. Bahsettiğimiz erken devir eski metinlere göre tek boynuzlu ve dört ayaklı bu yaratığın vücudu önceleri Zhou devrinde kemikten tek boynuzlu antilop veya geyik, sonrasında ise antiloba benzetilmesi yanında Geç Han devrinde etten tek boynuzlu ata da benzetilmiştir. Tek boynuzlu bu yaratıkta, öküz kuyruğu da bulunuyordu. Tüylü ve beyaz renkte olup yüksek ve büyük olan bu yaratığın kemikleri olağanüstü idi. Bu yaratık genellikle saray bahçelerinde veya şehrin dışında ormanlık alanlarında dolaşırken görülürdü. Güneşin hızıyla tek boynuzlu yaratığın hızı arasında benzerlik görülüyordu. İyi yürekli ve bilge olan bu efsanevi yaratık, iyiliğin ve yardımseverliğin simgesiydi. Bu yaratığın sağlıklı bir şekilde görülmesi iyi şansa; sakat olarak görülmesi, yakalanması, ölmesi veya

Figür 2: Dağ keçisi tipinde oturan *Ki-lin* figürü, at koşumuna ait yuvarlak gümüş süsleme, Noin Ula No 20 Kurganı, Moğolistan, Hun devri, M.Ö. 1.yüzyıl sonu-M.S. 1. yüzyıl başı. Fotoğraf: Polosmak 2009: 69

zamansız görülmesi kötü şansa veya ölüme işaretti. Efsanelere göre genellikle iyi zamanlarda görülen bu yaratık, bilge, akıllı, erdemli, efsanevi ve kutsal imparatorların veya imparatorların ve imparatorluğun parlak zamanlarının habercisi idi. *Ki-lin*, iyi zamanlarda koruyucu ruhların bedenlenmesiyle ortaya çıkardı. Onun görülmesi evrensel barışın da işaretiydi. Aynı zamanda bu yaratık görülüş şekline göre, Konfüçyüs gibi bilge veya soylu kişilerin doğumlarının veya ölümlerinin habercisi idi. *Ki-lin*, imparator, soylu ve ileri gelenleri yaşamda koruduğu gibi ölümden sonra da kötülüklere karşı korurdu.

Arkeolojik veriler ve tarihi metinler, Antik Çağ ve Erken Orta Çağ'da Han devri (M.Ö. 206-M.S.220) ile Tang devri (M.S. 618-907) arasında Çinlilerle yakın ilişkide olan Hunlar ve Kök Türklerde *Ki-lin* inancının güçlü olduğunu göstermektedir. 6. yüzyılın ikinci yarısında Gandaralı Budist keşiş Jinagupta'nın (528-605) Kök Türkleri ziyaretinin anlatıldığı *Xu-gaosengchuan* isimli Budist keşişlerin hayatlarının yer aldığı önemli biyografik eserde, Türklerin efsanevi bir hayvan olan *Ki-lin*'e inandıkları anlaşılmaktadır.[2] Bu eser, 645 yılında Çinli Budist keşiş Daoxuan (596-667) tarafından hazırlandı. Bu esere göre,[3] Kök Türklerin efsanevi hayvanları *Ki-lin*'in kemiklerinden elde edilmiş tutkal ile birbirine eklenmiş yayları vardı. Bu yayları boynuzlarla süslüydü. Ayrıca akbaba tüylerinden okları olup kartalları vuruyorlardı. Jinagupta, Türkler arasına Tatpar/Ta-po Kağan (572-582) zamanında gelmiş ve onların içinde 574-584 yıllarında yaşamış ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştu. Tatpar Kağan bu misyoner zamanında Budizm'i kabul etmişti.

Eski metinlerde, Kök Türklerin *Ki-lin*'e inandıklarına dair bilgi olmasına karşın Hunların *Ki-lin*'e inandıklarına dair bilgi yoktur. Fakat arkeolojik veriler[4] onların bu efsanevi yaratığa saygı duyduklarını ve inandıklarını göstermektedir. Moğolistan'da Noin-Ula (No: 20, 22) (Fig.1-3), Gol Mod I (No: 20) (Fig.4) ve Gol Mod II (No: 1) (Fig.5-6) mezarlıklarında üst düzey kişilere ait Hun kurganlarından tespit edilmiş bazı at koşum takımlarına ait gümüşten armut biçimli ve yuvarlak süsleme plakaları üzerinde kabartma şeklinde iyi şans getirdiğine ve koruduğuna inanılan *Ki-lin* figürü görülmektedir. Bu buluntular, M.Ö. 1.-M.S. 1. yüzyıl arasından kalmadır. Eserlerde karşımıza çıkan *Ki-lin* figürleri, doğada yaşayan dağ keçisine ve antiloba benzemektedir. Bu figürler, bazen ayrı eserler halinde ikili olarak yapılmış ve her çift figür (karşılıklı durmaktalar), erkek ve dişiden meydana gelen *Ki-lin*'i temsil etmektedir. Figürler bazen ayakta, bazen de otururken tasvir edilmiştir. Ayakta olanlarda, yaratık sanki hareket ediyor gibi ön ve arka ayaklardan biri havaya kalkmış olarak gösterilmiştir. Fakat bu figürlerde, doğal olmayan ve gerçek üstü durumlar da söz konusudur. Bu figürlerin hepsinde, kanca gibi tepesinden çıkan ve arkaya kıvrılan tek boynuz kullanılmıştır. Genellikle boynuzları fazla uzunca işlenmiştir. Figürlerde görülen uzunca boynuzlar, zürafa boynuzlarını hatırlatmakta olup bu açıdan *Ki-lin*'in zürafa ile benzer olduğu ve ondan gelişmiş olabileceği düşünülmektedir.[5] Genellikle figürlerin boynuzlarından başlayarak aşağı kadar uzanan ince bir tüy sırası vurgulanmıştır. Figürlerin bazılarında, doğal olmayan kalkık ve kabarık tüylü kuyruk görülmektedir. Bu kuyruk öküz kuyruğunu hatırlatsa da onun abartılmış hali gibidir. Bazı figürlerde de olağan dışı olarak kanat motifleri ve etraflarında da bulut motifleri yer almaktadır. Bu da *Ki-lin*'in göksel kutsal bir yaratık olduğunu işaret etmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz üzere, erken devir eski Çin metinlerinde *Ki-lin* önceleri Zhou devrinde tek boynuzlu antilop (veya geyik) olarak tanımlanmaktaydı. *Ki-lin*, erken metinlerde bahsedilmese de arkeolojik buluntularda gördüğümüz üzere muhtemelen sonradan Han devrinde tek boynuzlu keçi olarak da biliniyordu. Han devrinde, Hun mezarlarında bulunmuş olan eserlerin üzerindeki *Ki-lin* figürü hem antilop, hem de yine antilop gibi doğada görülen dağ keçisi şeklindedir. Benzerlerini Han devrinden (M.Ö.206-M.S.220) Çin mezarlarında da (Fig.7) gördüğümüz bu eserler, muhtemelen Çin İmparatorluğundan ölmüş olan Hunlu üst düzey kişilere gönderilmiş hediyelerdir ve muhtemelen Çinli ustalar tarafından yapılmıştır. Aynı zamanda eski Çinde tek boynuzlu keçi (*Xie-zhi* /*Hsieh-chai*) adaleti de simgeliyordu. Geç Han devrinde Wang Chong (M.S. 27-97) tarafından yazılmış ve M.S. 80 yılında tamamlanmış *Lun-heng* isimli esere göre[6], efsanevi hükümdar Shun zamanında (M.Ö. 2233-2184), *Kao (Gao) Yao* isimli yargıç şüpheye düştüğü zaman, tek boynuzlu keçisi boynuzu ile suçluya vurarak, suçluyu suçsuzdan ayırarak adalet sağlıyormuş. Yine aynı metne göre, Geç Han devrinde

Figür 3: Dağ keçisi tipinde oturan *Ki-lin* figürü, at koşumuna ait yuvarlak gümüş süsleme, Noin Ula No 22 Kurganı, Moğolistan, Hun devri, M.S. 1. yüzyıl başı

Çizim ve Fotoğraf: Polosmak-Bogdanov 2013: 18-19

Figür 4: Dağ keçisi tipinde oturan (sol) ve ayakta (sağ) *Ki-lin* figürleri, at koşumuna ait yuvarlak ve armut biçimli gümüş süslemeler, Gol Mod I No 20 Kurganı, Moğolistan, Hun devri, M.Ö. 1.yüzyıl sonu
Çizim: Polosmak 2009: 73

Kao Yao ile tek boynuzlu keçinin resimleri kamu yapılarının avlularını süslüyormuş. Muhtemelen önceleri Zhou devrinde tek boynuzlu antilop veya geyik olarak bilinen *Ki-lin*, sonradan Han devrinde tek boynuzlu keçi olarak da tanınıyordu. Önceleri tek boynuzlu antilop veya geyik gibi iyi şansı ve koruyuculuğu temsil eden tek boynuzlu keçi, sonradan adaleti de temsil etmeye başlamıştır. Muhtemelen adaleti temsil eden tek boynuzlu *Xie-zhi* yaratığı, uğurlu ve koruyucu tek boynuzlu *Ki-lin* yaratığından gelişmiştir.

Bu eserler her ne kadar Çin'den gelmiş olsa da Hunlar, muhtemelen *Ki-lin*'e saygı duymakta ve inanmaktaydı. Çünkü erken Orta Çağ Çin kroniklerinden 629 yılında tamamlanmış *Chou-shu*'da[7] Kök Türklerin Hunların özel bir ırkıdır denilmiş olup yukarıda bahsettiğimiz gibi 645 yılında tamamlanan bir Budist metninde Kök Türklerin efsanevi *Ki-lin*'e inandıklarına dair önemli bir bilgi yer almaktadır. Muhtemelen Hunlar da Kök Türkler gibi bu tek boynuzlu efsanevi yaratığı kutsal sayar ve saygı gösterirlerdi.

Han devri Çin kayıtlarından Sima Qian (M.Ö. 145/135-86) tarafından M.Ö.109-91 arasında yazılmış *Shi-ji* isimli tarihi metinde (110. kitap)[8] ve Han sülalesinin M.Ö.206-M.S.25 arasındaki devrin anlatıldığı *Han-shu* kroniğinde (94. Kitap)[9], Hunların inançları ve cenaze ritüelleri hakkında detaylı olmasa da bazı önemli bilgiler bulunmaktadır. Eski metinlere göre, Çinlilerde olduğu gibi Hunlarda da gök, yer ve atalar inancı bulunmaktaydı ve bunlara kurbanlar sunulmaktaydı. Birinci ayda çeşitli liderler hükümdarın ataları için kurban verirken, beşinci ayda ise Hunların ataları, gök, yer, ilahlar ve ruhlar için kurbanlar verilmekteydi. Hükümdarlar sabah yükselen güneşe ve akşam aya saygı gösterir, ibadet ederlerdi. Hükümdarların güneş ile ay tarafından yönetildiğine, gök ve yerin çocuğu olduğuna inanılırdı. Hükümdarlar, Çin imparatorları gibi göğün oğlu olarak kabul edilirdi. Kuzey, Hunlar için son derece saygın bir yöndü ve hükümdarlar bu yöne doğru otururdu. Hunlarla yakın teması bulunan Çinliler için kuzey prestijli ve kutsal sayılan bir yöndü ve bu yön ölümsüzlük ile uzun ömrü ifade eden kaplumbağa ile temsil edilirdi. Kaplumbağa aynı zamanda uğurlu ve koruyucu bir hayvandı. Kuzey kutbunda gök tanrısının *'Di'* yaşadığına inanırlar ve kutbun etrafında bulunan *Büyük Kepçe Yıldız Kümesi*, gök tanrısının arabası idi. Bu yıldız kümesi gibi kuzey yıldızı da gayet kutsaldı. Çin'de Daoist ve Budist inançlarında *Büyük Kepçe* olarak da bilinen Yedi Yıldız kültü bulunmaktaydı ve her bir yıldız aynı zamanda ilahtı. Bu yedi yıldıza, iyi şans getirmesi, koruması ve uzun ömür vermesi için ritüeller uygulanıyordu ve ibadet ediliyordu. Kuzey kutbu, gök tanrısının yaşadığı ve sarayının bulunduğu göğün merkezini sembolize ediyordu. Çinliler ölen kişinin ruhunun göğe yükseldiğine inanırlardı. Fakat herkes gök tanrısının yaşadığı göğün zirvesi olan kuzey kutbuna ulaşamazdı. Buraya ancak saray çevresinden soylular ulaşabilirdi ve ilahi özellikler kazanırdı. Eski Çin inancında gök genellikle yarım küre şeklinde şemsiyeye benzetilir ve yer de düz kare şeklindeydi. Çinliler ilah olarak gördükleri her bir doğa unsurunun ruhu olduğunu inanırdı.[10] Çinlilerle yakın kültürel ilişkisi bulunan Hunlarda da benzeri inançlar görülmüştür. Çinliler gibi ölümden sonra yaşantıya inan Hunların ölüyü altın, gümüş, elbise ve kürkle beraber tabutlara koyduklarına ve mezarlarının üzerinde de tepe ile ağaç olmadığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlarda, cenaze törenlerinde bir yas kıyafeti giymedikleri ve liderlerin cenazesinde hizmetli ve cariyelerinin de

Figür 5: Dağ keçisi (a, sol) ile antilop (b, sağ) tiplerinde ayakta ve karşılıklı çiftli *Ki-lin* figürleri, at koşumuna ait armut biçimli gümüş süslemeler, Gol Mod II No 1 Kurganı, Moğolistan, Hun devri, M.S. 1 yüzyıl
Fotoğraf: Erdenebaatar 2018: 69, fig. 12

Figür 6: Antilop (a, üst) ile dağ keçisi (b, alt) tiplerinde ayakta ve karşılıklı çiftli *Ki-lin* figürleri, at koşumuna ait yuvarlak gümüş süslemeler, Gol Mod II No 1 Kurganı, Moğolistan, Hun devri, M.S. 1. yüzyıl
Fotoğraf: Erdenebaatar 2018: 70, fig. 13

bulunduğu kalabalık insan gurubunun cenazeyi takip ettiği bilgisi verilmiştir. Arkeolojik veriler de üst düzey kişilere ait mezarların[11] metinlerdekine benzer şekilde tasarlandığını göstermektedir. Genel olarak Çin mezarlarına benzeyen Hun mezarları, genellikle güney-kuzey yönündeki mezarlarda, dromoslu yani koridorlu giriş güney yönündeydi. Tepeliksiz yapılan mezarların üst örtüsü, platform şeklinde hafif yükseltili olup dikdörtgen ya da dairesel planlıydı. Mezar odalarında genellikle malzeme olarak ahşap kullanılıyordu. Bazı örneklerde de taş kullanılmıştır. Mezara günlük kullanım eşyaları ve kurban edilmiş hayvanlar da konuluyordu. Bunları ölenin diğer hayatında kullanacağını düşünürlerdi. Hunlar, muhtemelen Çinliler gibi öldükten sonra ruhlarının göğe yükseldiklerini yaşamlarının gökte devam ettiğini düşünürlerdi. Hunlar, ölenlerin başlarını ölümsüzlüğün simgesi olan kuzeye yönelecek şekilde tabuta yerleştirirlerdi. Mezar odasının kuzeyine özellikle son derece saygı duydukları ve kutsal saydıkları göğü işaret eden güneşi ve ayı sembolize eden metal objeler ile başta at olmak kurban edilmiş çeşitli hayvanları yerleştirirlerdi. Prestijli Hun kurganlarında bulunmuş olan at koşum takımlarına ait *Ki-lin* figürlü madeni eserler, muhtemelen ölmüş olan ileri gelenlerin göğe yükselişlerinde ve sonrasında diğer yaşantısında kötülüklerden koruması ve iyi şans getirmesi için mezarlara konmuştur. Bunlar aynı zamanda ölümsüzlük ve uzun ömrü de temsil etmekteydi. Bu eserlerin bazıları su kabağı (*hulu*) şeklindeydi. Su kabağı eski Çin'de Daoistlerde hayat iksiri kabı yani ölümsüzlüğü ve uzun ömrü temsil etmekteydi.[12] Su kabağı aynı zamanda koruyucu ve iyi şans özelliğine sahipti. Arkeolojik veriler[13] Hunların kartal, griffin, ejderha, kaplan, kurt, panter, at, kaplumbağa, geyik, keçi ve koç gibi hayvanlara ve yaratıklara saygı gösterdikleri bunları uğurlu, koruyucu ve adak hayvanı olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

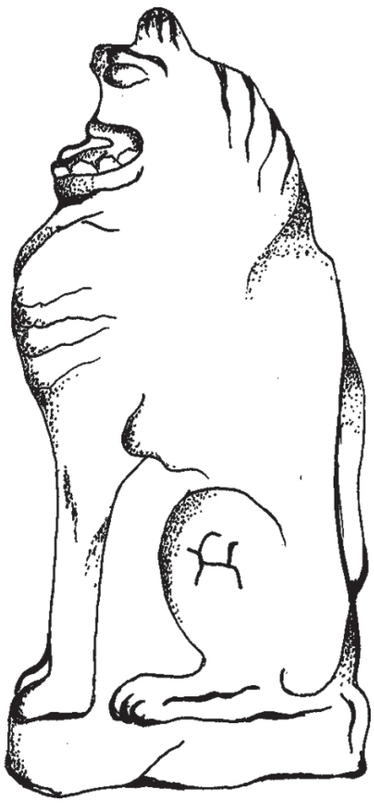
Yukarıda belirttiğimiz gibi Hunların bir kolu olup sonradan onlardan ayrılan ve efsanevi *Ki-lin* yaratığına inanan Kök Türkler, mezarlarında farklı şekilde de olsa Hunlar gibi *Ki-lin* figürlerini uygulamıştır. Kök Türkler, Hunlar gibi ölümden sonra yaşantıya inanırlardı. Öldükten sonra ruhlarının bir kuş gibi göğe yükseleceğine ve orada eski yaşamlarına devam edeceklerine düşünürlerdi. Onlara göre, göğün oğlu olarak bilinen liderler, gökte ilahi güç kazanacaktı. Herşeyin iradesinde olduğu düşünülen gök tanrıya (*Tengri*) inanan Kök Türkler ayrıca yer, su (*Tamir*), dağ (Ötüken, *Altın Dağ*) ve orman (Ötüken) gibi doğanın bütün unsurlarını kutsal saymışlar, her bir doğa gücünün ruhu olduğuna inanırlardı. Bu doğa güçleri yanında, atalarının ruhlarının da hayatlarında önemli bir yeri vardı. Başta gök olmak üzere atalar ve diğer doğa güçlerinin hayatları üzerinde etkisi olduğuna inanırlar ve onlara kurbanlar sunarlardı. Her yıl hükümdar (Kağan), soylular ile birlikte atalar mağarasında kurban verirdi. Bu tören Hunlar da olduğu gibi muhtemelen yılın birinci ayında yapılmaktaydı. Efsaneye göre, Kök Türkler soyunun kökeni mağarada dişi kurttan meydana gelmiştir. Bu yüzden ataları olan kurdu anmak ve saygılarını göstermek için onun baş figürünü bayrağa ve sancak tepesine koyarlardı. Kök Türkler, Hunlar gibi beşinci ayda her şeyi yaratan ve idaresinde olan gök tanrısına *Tamir/Ta-jen* nehri kıyısında kurban verirdi. Gök, yer, su, dağ ve orman gibi doğa unsurlarına inanan Türklerin, Çinliler gibi *Fenghuang* (*Feniks*), *Ejderha,*

Kaplumbağa ve *Ki-lin* gibi göksel efsanevi hayvan ve yaratıklara son derece saygı duydukları ve kutsal saydıkları arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Türklerin atası sayılan ve ondan geldiklerine inandıkları kurt ile birlikte at, keçi, geyik, koyun, koç ve aslana da son derece saygı gösterirlerdi. Bunların dışında anne gibi görülen ve yer-su ile birlikte anılan *Umay* denilen bir ilaha da inanırlardı. Bu ilah uğurlu sayılır ve ona ibadet edildiği zaman çocuk olacağına inanılırdı. *Umay* muhtemelen koruyuculuğu, doğurganlığı ve bereketi sembolize ediyordu. Kök Türkler, ölülerini Hunlar ve Çinliler gibi gömmezler, yakarlardı. Bunun sebebi de muhtemelen Taptar Kağan zamanında Budizm'e yaklaşmalarıydı. Ölü yakılmadan önce çadıra konur, kurbanlar (at, öküz, koyun) kesilir ve bunlar kapının önüne konulurdu. At üstünde çadır etrafında yedi sefer dönülür ve her dönüşte yüz kesilirdi. Bu uygulama muhtemelen yukarıda bahsettiğimiz Yedi Yıldız (*Büyük Kepçe Yıldız Kümesi*) kültüyle bağlantılı göksel bir ritüel idi. Sonra ölü, atı ve eşyaları ile birlikte yakılırdı. Küller, kişi kışın veya sonbaharda öldüyse bitkilerin tomurcuklandığı ve açtığı mevsimde; yazın veya ilkbaharda öldüyse yaprakların ve çimenlerin sarardığı mevsimde bir çukura gömülürdü. Gömme işlemi tamamlandıktan sonra gelen ziyaretçiler, çukurun etrafında dönerek yüzlerini, saçlarını ve kulaklarını keserlerdi. Kesilen kurbanların (at, koyun) başları, mezara dikilen ağaç direğe asılırdı. Üzerine kurban asılan ağaç direk muhtemelen Şamanist inançtaki yerle gök arasında bağlantı kurduğuna inanılan ve kutsal hayvanla ruhsal yolculuğun yapılabildiği *axis mundi* olarak dünyanın merkezindeki ağacı temsil etmekteydi. Bu ritüellerin sonunda mezarlar hazırlanmaktaydı. Kök Türklerin bahsettiğimiz inançları ve ölü gömme adetleri hakkında özellikle 7. yüzyılda yazılmış *Chou-shu* (629'da tamamlanmış) ve *Sui-shu* (656'da tamamlanmış) gibi Çin yıllıkları ile 8. yüzyıl ilk yarısından Kül Tegin (732) ve Bilge Kağan (735) gibi Orhon yazıtları önemli bilgiler vermektedir.[14]

Tarihi kaynaklar ve arkeolojik verilere göre[15], Kök Türk mezarlarının tipi ölen kişinin statüsüne göre bazı değişiklikler gösterirdi. Yaygın olan standart uygulamalarda, genellikle kül çukurunun etrafına, dörtgen planlı alan yaratacak şekilde taş bloklar yerleştirilerek üzeri açık mezar odası hazırlanmakta olup, doğu yönüne ölen kişiyi temsil eden antropomorfik (insan biçimli) taştan heykel yani mezar taşı (*taş baba*) ve onun önünde de doğuya doğru, ölenin hayatayken öldürdüğü düşmanlarının sayısı kadar *balbal* denilen taşlar sıralanırdı. Ölmüş olan ileri gelenlerde ise, mezar odasının yanında taştan kurban altarı yer alırdı ve doğusunda da içinde ölen kişiyi temsilen antropomorfik heykelin bulunduğu atalar tapınağı bulunurdu. Tapınağın önünde ve doğusunda, koruyucu taştan aslan heykelleri ile ilerisinde de yas tutan yabancı temsilcileri gösteren heykeller yer alırdı. Daha doğuda ise ölümsüzlüğü, uzun ömrü temsil eden ve göğün kuzeyini koruduğuna inanılan kaplumbağa şeklinde (en üst düzey kişiler için) veya dörtgen planlı, taştan kaide üzerinde taştan mezar yazıtı yer alırdı. Bu mezar yazıtının tepesinde, iyi şans ve koruyucu özelliği olan karşılıklı ejderha figürleri bulunurdu. Bunların arasında da yine iyi şans getiren ve koruyan *Ki-lin* figürü yer alırdı. Bunun da daha doğusuna kompleks girişine, iyi şans ve adak olarak görülen karşılıklı koç heykelleri bulunurdu ve sonrasında doğuya doğru, ölen kişinin hayattayken öldürdüğü düşmanlarının sayısı kadar *balbal* denilen taşlar sıralanırdı. Doğuya doğru dizilen bu taşlar aynı zamanda ölen kişinin diğer hayatındaki hizmetlilerini temsil ediyordu. Prestijli mezar kompleksleri, duvarla çevrilmiş alan içinde yer almaktaydı. Mezarlar doğu-batı yönündeydi. Güneşin yükseldiği doğu yönü, kutsal sayılıp aynı zamanda muhtemelen doğumu ve yeniden dirilişi, güneşin batığı yön olan batı ise muhtemelen ölümü temsil ediyordu. Türkler doğu yönüne özel saygı duyarlar ve hükümdarlar doğuya bakarak otururlar ve çadırlarını da bu yöne doğru konumlandırırlardı. İleri gelenlerin mezar kompleksleri, Çin'den gelen ustalar tarafından hazırlanmaktaydı. Bu Türklere ait

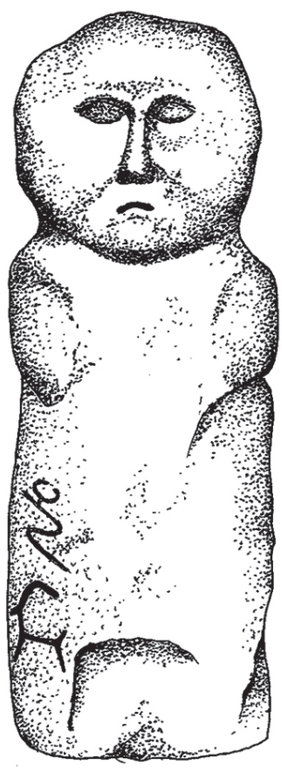
Figür 7: Dağ keçisi tipinde ayakta *Ki-lin* figürü, armut biçimli bronz eser, Xilin Mezarlığı, Çin, Han Sülalesi devri
Çizim: Polosmak et al.. 2011: 47, 53, fig. 1.9

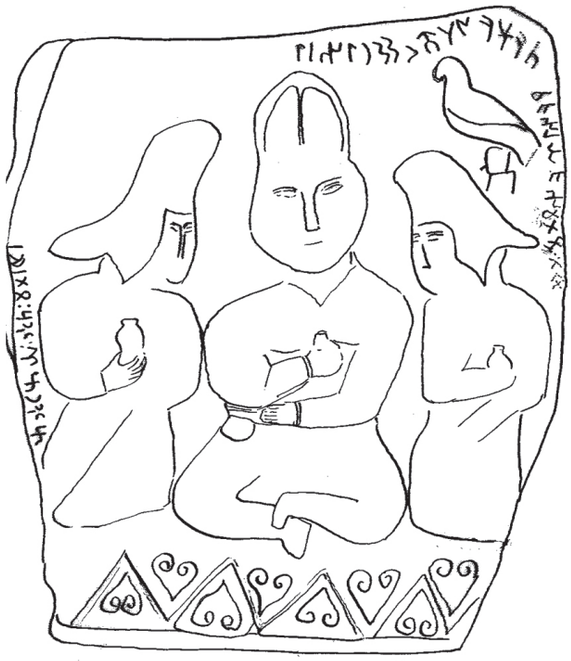
Figür 8: Taştan aslan heykeli üzerinde dağ keçisi veya antilop tipinde *Ki-lin* figürü, Şiveet Ulaan Mezar Kompleksi, Moğolistan, Kök Türk devri, M.S. 6. yüzyıl
Çizim: Bazılhan 2005

prestijli mezar kompleksleri genel olarak Çin'deki ileri gelenlere ait mezarlara benzemekteydi.

Hunlar gibi Kök Türklerde de *Ki-lin*, sanat eserlerine yansımıştır. Bir Çin imparatorluk iyi şans, koruyuculuk ve ölümsüzlük simgesi olan göksel *Ki-lin* figürü, özellikle Türk ileri gelenlerin mezarlarında ölen kişinin ruhunun göğe yükselişte ve sonrasında korunması ve iyi şans getirmesi için sıkça uygulanmıştır. M.S. 6-8 yüzyıllar arasında Erken Orta Çağ'dan kalmış olan Şiveet Ulaan taştan aslan heykeli (6. yüzyıl) (Fig.8)[16], Çoyr antropomorfik mezar taşı (688-691) (Fig.9)[17], Altun Tamgan Tarkan taştan mezar duvarı (724) (Fig.10)[18], Kül Tegin (732) (Fig.11)[19] ve Bilge Kağan (735)[20] taştan mezar yazıtları gibi çeşitli mezar komplekslerine ait taş eserler üzerinde, dağ keçisi veya antiloba benzer figür görülmektedir. Bu prestijli Kök Türk mezarlarına ait mezar yazıtlarında, mezar duvarlarında, antropomorfik ve zoomorfik (aslan, kaplumbağ) heykellerde, kazıma tekniği ile çizgi şeklinde gayet primitif olarak işlenmiş dağ keçisine veya antiloba benzer bir figür yer almaktadır. Bu hayvan figürü, kıvrık tek boynuzlu olarak profilden gösterilmiştir. Bu tip figürler araştırmacılar tarafından genellikle kavmin damgası olarak bilinmektedir. Fakat bu dağ keçisi veya antiloba benzeyen figürler muhtemelen Kök Türklerin inandığı ve kutsal saydığı iyi şans getiren ve koruyan *Ki-lin* figürüdür. Yukarıda belirttiğimiz Budist metninde, Türklerin bu efsanevi yaratığa inandığı ve bu efsanevi yaratığın kemiklerinden elde edilmiş tutkaldan yapılmış olduğuna inandıkları yaylarının boynuzlarla süslü olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgi bize, bu yaratığın yaşamda kendilerini koruduğu, güç verdiği ve uğur getirdiği anlaşılmaktadır. Türklere göre bu tek boynuzlu yaratık, yaşamda olduğu gibi ölüm sonrasında da etkiliydi. *Ki-lin* figürünün özellikle prestijli Kök Türk mezarlarında görülmesi, Türklerin *Ki-lin* yaratığının ileri gelen ölmüş kişinin gökteki diğer yaşantısında onu koruyacağına ve uğur getireceğine inandıklarının bir yansımasıdır. Türklerde *Ki-lin*, Çinlilerde olduğu gibi muhtemelen devletle ve onu temsil eden ileri gelenler ile bağlantılıydı. Erken Orta Çağ devrinden Kök Türklerde olduğu gibi Han devrinden itibaren, prestijli Çin mezar komplekslerindeki mezar yazıtlarının tepesinde, tek boynuzlu yaratık yani *Ki-lin* figürü yer almıştır.[21] Yine prestijli Çin mezarlarında heykel, kabartma ve duvar resimlerinde görülen *Ki-lin*, kötülüklere karşı koruması ve uğur getirmesi için Han devrinden itibaren uygulanmıştır.[22] Çin'de sarayla bağlantılı saygın bir yeri olan efsanevi yaratık *Ki-lin*, Hunlar gibi Kök Türklerde de özellikle prestijli kişilere ait mezarlarda karşımıza çıkmaktadır.

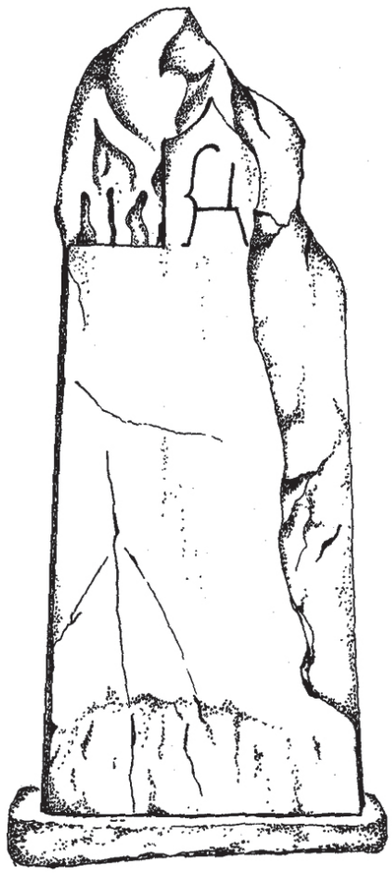

Figür 9: Çoyr antropomorfik mezar taşı üzerindeki dağ keçisi veya antilop tipinde *Ki-lin* figürü, Moğolistan, Kök Türk devri, M.S.687-692. Çizim: Bazılhan 2005

Figür 10: Altun Tamgan Tarkan taştan mezar duvarı üzerindeki dağ keçisi veya antilop tipinde *Ki-lin* figürü, Moğolistan, Kök Türk devri, M.S.8. yüzyılın ilk yarısı. Çizim: Bazılhan 2005

Çin'de efsanevi tek boynuzlu bir yaratık olan uğurlu ve koruyucu göksel *Ki-lin*, eski metinlere göre M.Ö. birinci binde Zhou devrinden itibaren bilinmekteydi ve inanılmaktaydı. Bu metinlerdeki efsanelere göre ise M.Ö. üçüncü binden beri bilinmekteydi. Bu inanç, Çinin yakın ilişkide bulunduğu kuzey komşusu Hunlar tarafından da benimsenmiş ve saygı gösterilmiştir. Bu inanç sonrasında Kök Türklerde de yaşamaya devam etmiştir. Gerek arkeolojik veriler, gerekse tarihi kaynaklar bizlere göçebeler arasında *Ki-lin* inancının güçlü olduğunu göstermektedir. Göçebeler, *Ki-lin*'nin gerçek yaşamda olduğu gibi ölümden sonraki yaşamda da etkili olduğunu düşünürlerdi. Prestijli Hun mezarlarındaki metal eserlere ve Kök Türk mezarlarına ait taş eserlere tek boynuzlu hayvan figürü yansımıştır. Bu figür muhtemelen efsanevi *Ki-lin* idi. Bu tek boynuzlu figürün yer aldığı metal eserler muhtemelen Çin'den gönderilmiş olup

Figür 11: Kül Tegin taştan mezar yazıtı tepesindeki dağ keçisi veya antilop tipinde *Ki-lin* figürü, Moğolistan, Kök Türk devri, M.S.732
Çizim: Bazılhan 2005

figürlerin yer aldığı taş eserlerin bulunduğu prestijli mezarlar da Çinli ustalar tarafından hazırlanmıştır. Mezarlarda görülen *Ki-lin* figürlerinde her ne kadar Çin etkisi olsa bile, gerek tarihi metinler, gerekse arkeolojik veriler, göçebeler arasında tek boynuzlu yaratığın son derece saygın bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Metal ve taş eserlerde karşımıza çıkan tek boynuzlu *Ki-lin* figürleri, antilop ve dağ keçisi tipindeydi. Kök Türklerde taşa işlenmiş dağ keçisine veya antiloba benzer figürün, bazı araştırmacılar tarafından ileri sürüldüğü gibi kavmin damgası olmayıp, bu figür muhtemelen Budist metninde belirtildiği üzere Kök Türklerin inandığı *Ki-lin* figürüdür. Göksel *Ki-lin*, Çin efsanelerine göre önemli zamanlarda insanlardan uzak doğada dolaşırken görülürdü. Çinliler, Hunlar ve Kök Türklerde *Ki-lin*, özellikle gökle bağlantılı olduğuna inanılan soylu ve bilge kişiler ile ve aynı zamanda devletle ilişkiliydi. İnanca göre, efsanevi *Ki-lin* yaratığının zamansız, yakalanmış, sakat veya ölmüş görülmesi, uğursuzluğa ve ölüme işaret olmasıyla birlikte *Ki-lin* genellikle iyi zamanlarda görünürdü ve iyi şansı, iyiliği, aklı, bilgeliği, koruyuculuğu, doğumu, bereketi, uzun ömrü, ölümsüzlüğü ve gücü sembolize ederdi.

İBRAHİM ÇEŞMELİ - İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ,
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

DİPNOTLAR

1 J. Legge. 1865. *The Chinese Classics, The Shoo King or The Book of Historical Documents*, Vol. III P.I. Trübner&Co, London: 109,147; J.Legge. 1871. *The Chinese Classics, The She King or The Book of Potery*, Vol. IV, P. I. Trübner&Co, London: 120,161,19; Legge, J. 1872. *The Chinese Classics, The Ch'un Tsew with the Tso Chuen*, Vol. V, P.II. Trübner&Co, London: 833-835; J. Legge. 1885. *The Sacred Book Of China: The Li-Ki*, P.3: I-X, P. 4: XI-XLVI, The Sacred Book of East XXVII-XXVIII. Clarendon Press, Oxford: 384, 393; J.J. Me. Groot. 1892-1910. *The Religious System of China*, Vol. I-VI. E.J. Brill, Leiden: 1892 I: 181, 1894 II: 813, 821-825; Wang Ch'ung. 1907. *Lun-hêng* (Trans. A.Forke), P.I. Otto Harrassowitz, Leipzig: 266, 359-373; Wang Ch'ung. 1962. *Lun-hêng* (Trans. A.Forke), P. II. Paragon Book Gallery, New York: 164-165, 286, 306-312; W.Eberhard. 1986. *A Dictionary of Chinese Symbols* (Trans. G.L. Campbell). London-New York: 379-381; Sima Qian 1993. *Records of the Grand Historian: Han Dynasty* (Trans. B.Watson), Vol. I-II. Columbia University Press Book, Hong Kong-New York: II: 9, 27.

2 L. Mau-Tsai. 2011. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (Çev. E. Kayaoğlu ve D. Banoğlu). Selenge, İstanbul: 56-59.

3 Mau-Tsai 2011: 59.

4 N.V. Polosmak. 2009. "Tam Na Nevedomıh Dorojkah Sledı Nevidannıh Zverey", *Nauka İz Pervıh Ruk* 29/5: 65-75; N.V. Polosmak, E.S.Bogdanov, D.Tseveedorj, N.Erdene-Ochır. 2011. "Silver Horse Harness Adornments From Suzukteh Burial Mound 20 (Noin Ula, Mongolia)", *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia* 39/2: 47-52, fig. 1, 4, 9; N. V. Polosmak, E. S. Bogdanov. 2013. "Traces of Chinese Chariot", *Science First Hand* 34/1:18, 26; D.Erdenebaatar. 2018. "Material Cultural Heritage of the Xiongnu Empire", *Journal of Ancient Technology Laboratory* 14/2: 66-70, fig.12-13.

5 Wang Ch'ung 1907: 266; Polosmak et al. 2011: 51.

6 Wang Ch'ung 1962: 321.

7 Mau-Tsai 2011: 13.

8 Sima Qian 1993 II: 137,143.

9 A. Wylie. 1874. "History of the Heung-Noo in their Relations with China", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 3: 410-411, 417-418.

10 Legge 1865: 90-104; Groot 1892 I: 91, 317-318, 1897 III: 979; J. S. Major. 1993. *Heaven and Earth in Early Han Thought: Chapters Three, Four, and Five of the Huainanzi*. State University of New York Press, Albany: 32-43; W.Hung.1998. "Where Are They Going? Where Did They Come From?-Hearse and 'Soul-carriage' in Han Dynasty Tomb Art", *Orientations* 29/6: 22-31; C. Cullen. 1996. *Astronomy and Mathematics in Ancient China: The 'Zhou Bi Suan Jing'*. Cambridge University Press, Cambridge: 35, 46, 50, 52, 60, 65, 189 109, 121, 132-136, 174,183-189, 221-223; L. L.-Y. Tseng. 2011. *Picturing Heaven in Early China*. Harvard University Press, Cambridge: 5, 312-313; D.W. Pankenier. 2013. *Astrology and Cosmology in Early China*. Cambridge University Press, Cambridge: 6-9, 83-117, 243, 268-273, 460, 473; R. E. Buswell, D. S. Lopez. 2013. *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton University Press, New Jersey: 102; İ.Çeşmeli. 2016. *İskitler, Hunlar ve Göktürkler'de Din ve Sanat*. Cinius Yayınları, İstanbul: 46-50; İ. Çeşmeli. 2017. «Kök Türklerde Cenaze Ritüelleri ve Sanat: Fenghuang», *M. Fuad Köprülü Türkoloji ve Beşeri Bilimler Sempozyumu (21-22 Kasım 2016) Bildirileri*. İstanbul: 187-188.

11 B. K.Miller, J.Bayarsaikhan, T.Egiimaa, C.Lee. 2008. "Xiongnu Elite Tomb Complexes in the Mongolian Altai", *The Silk Road* 5/2: 27-35; U. Brosseder. 2009. "Xiongnu Terrace Tombs and their Interpretation as Elite Burials", *Current Archaeological Research in Mongolia*. Bonn: 249-267; Çeşmeli 2016: 50-54.

12 Polosmak et al. 2011: 50.

13 E. C.Bunker, C. B.Chatwin, A. R.Farkas. 1970. *'Animal Style' Art from East to West*. Asia House Gallery, New York: 105-113; E.C.Bunker. 2002. "Artifacts: Regional Styles and Methods of Production", *Nomadic Art of the Eastern Eurasien Steppes*. The Metropolitan Museum of Art, New York: 29-32.

14 E. D.Ross, V.Thomsen. 1930. "The Orkhon Inscriptions: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London* 5/4: Kül Tegin. güney 1, doğu 10-12, 23, Bilge Kağan. doğu 1, 10-11,14, 23, 34-35, 43, 46-47, 49, 58; Mau-Tsai 2011: 22-23, 64, 589-591; Çeşmeli 2016: 57-88; Çeşmeli 2017: 186-200.

15 V.V. Radlov. 1892. *Atlas Drevnostey Mongolii*. Tipografiya İmperatorskoy Akamii Nauk, Sanktpeterburg.; L.Jisl. 1963. "Kül Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları", *Belleten* XXXII/107; V. E. Voytov. 1996. *Drevneturkskiy Panteon i Model Mirozdaniya v Kultovo-Pominalnıh Pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv*. Moskva; Tika. 2001. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü/Album of the Turkish Monuments in Mongolia* (Haz. O. F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Batulga, Çev. İ. Kuşçu, M. Homriş, A. Şen, R. Nurdun). Tika, Ankara; H.Bahar. 2009. "The Excavation and the Conservation of Bilge Khan Monumental Grave Complex in Mongolia", *22nd CIPA Symposium, October 11-15, 2009*. Kyoto, Japan; J.Bourgeois, W.Gheyle, R.Goossens, A. De.Wulf. 2007. *The Frozen Tombs of the Altai Mountains Phase I 2005-2006*. Universiteit Gent; S. Stark.2008. *Die Altturkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archaologische und Historische Studien*. Dr. Ludwing Reichert, Wiesbaden; L. Smahelova. 2014. *Kül-Tegin Monument. Turkic Khaganate and Research of the First Czechoslovak-Mongolia Expedition in Khöshöö Tsaidam 1958*. Disertacni Prace, Univerzita Karlova ve Praze Filozoficka Fakulta Ustav Pro Archeologii; Çeşmeli 2016; 73-88; Çeşmeli 2017: 190-194.

16 Tika 2001:247, 255; N. Bazılhan. 2005. *Kazakstan Tarihı Turalı Turki Derektemeleri*, II Tom. Dayk Press, Almatı: 42-44.

17 E. Nowgorodowa. 1980. *Alte Kunst der Mongolei*. E.A. Seeman Verlag, Leipzig: 221, 237, fig.182; Tika 2001:167-169; Ts. Battulga. 2005. *Mongolın Runi Biçgiyn Baga Dursgaluud*. Ulaanbaatar; Bazılhan 2005: 126-127; İ. Kormuşin. 2011."Çoyr Runik Kitabesinin Yeni Okuma Yorumlaması Hakkında", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu I II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 26-29 Mayıs 2010 Bildiriler Kitabı*, 2.Cilt. Ankara: 511, 515, 518.

18 Nowgorodowa 1980: 230, 244, fig.204; T. A. Rona.1999. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. Central European University Press, Budapest-New York: 81; Battulga 2005; Bazılhan 2005:124-125.

19 Nowgorodowa 1980: 225,238-241, fig.193; Tika 2001: 15, 23-24; Battulga 2005; Bazılhan 2005:59-62.

20 Nowgorodowa 1980:241-244; Tika 2001:73, 84; Bazılhan 2005:82-84.

21 Groot 1894 II: 452; Groot 1897 III: 978-979, 1140-1149.

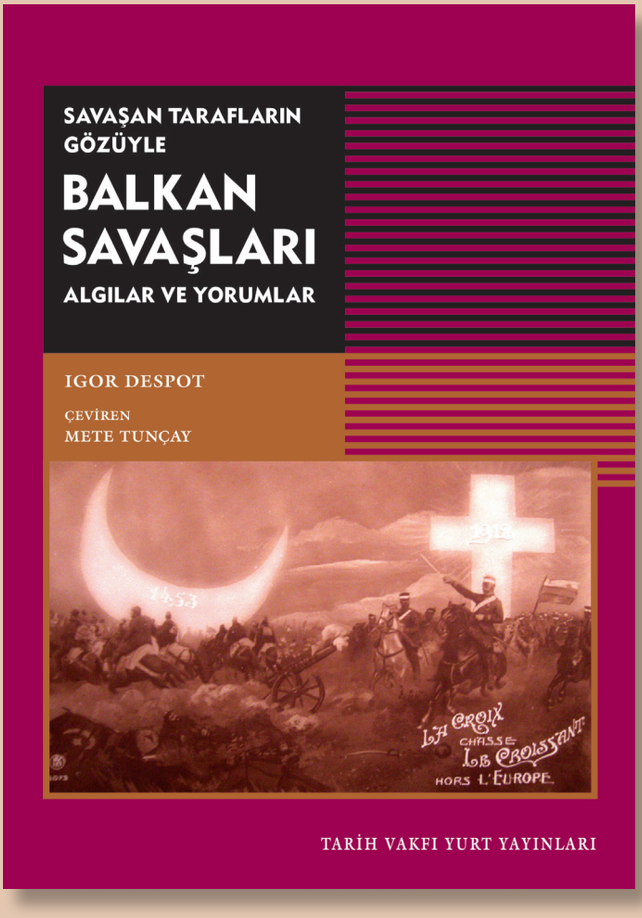
22 Groot 1894 II: 813, 816, 821-825; Groot 1897 III: 1145-1146; Tseng 2011: 114-115, 231.

Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan Mete Tunçay'ın çevirisiyle iki yeni kitap

SAVAŞAN TARAFLARIN GÖZÜYLE

BALKAN SAVAŞLARI

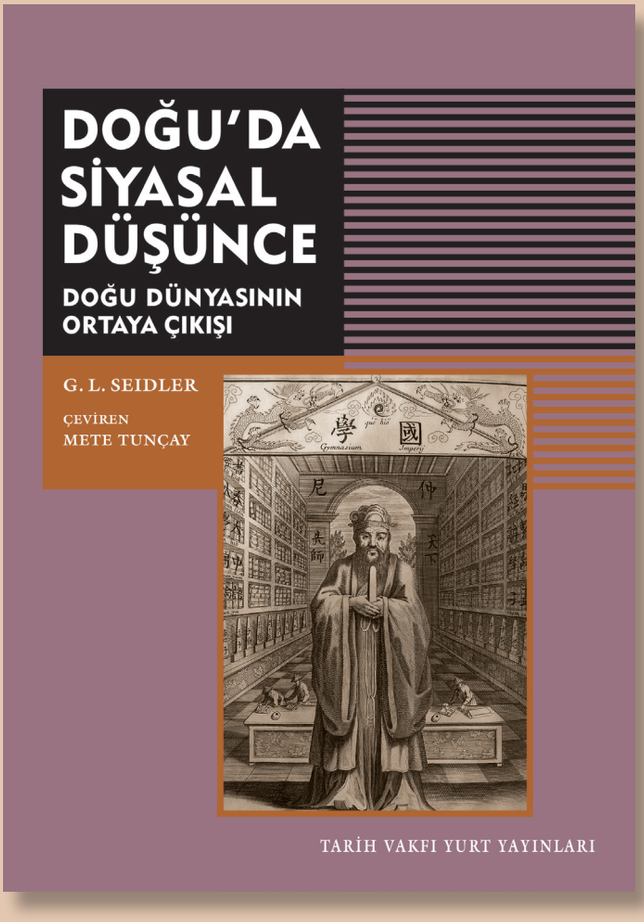
ALGILAR VE YORUMLAR

Sona erdiği andan günümüze, Balkan Savaşları bilimsel araştırmalar için popüler bir konu olmuştur. Ancak görmüş olduğu tüm ilgiye karşın, bu alanda yapılan araştırmalar tamamlanmış olmaktan çok uzaktır. Söz konusu anlaşmazlığın belgelenmesi ve anlaşılmasına katkıda bulunan elinizdeki bu yapıtta, yazar İgor Despot bu savaşlar sırasında yaşanan olayları aktarmakla kalmıyor, aynı zamanda bu olayları ilgili kültürel bağlamlarının ışığında inceleyerek Balkan tarihi boyunca ortaya çıkmış müttefiklikleri belirlemiş ya da çatışmaları alevlendirmiş olabilecek kültürel benzerlik ve farklılıklara da dikkat çekiyor.

DOĞU'DA SİYASAL DÜŞÜNCE

DOĞU DÜNYASININ ORTAYA ÇIKIŞI

Batılı siyasal düşünce tarihçileri, kendilerini sadece Batı Avrupa'daki toplumsal ve siyasal düşünceyi incelemekle sınırlandırdılar. Elinizdeki çalışma Doğu dünyasının gelişimini etkileyen büyük imparatorluklardaki siyasal düşünceleri inceleyerek bu sınırlılığın ötesine geçmeye çalışıyor. Seidler bunu, siyasal düşünceyi genel bir toplumsal ve ekonomik çerçeve içine oturtarak ve düşüncenin ortaya çıkış koşullarının, kökenlerinin ve tarihin seyrini nasıl etkilediğinin izini sürerek yapıyor. Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki siyasal düşünce incelemelerindeki Doğu siyasal düşüncesinin ihmalini giderme teşebbüsü olan bu kitap bir anlamda tarihsel ufku derinleştirme çabasını temsil ediyor. Doğu siyasal düşüncesine ilişkin nesnel bir açıklama çerçevesi sunma gayretiyle hareket eden Seidler kitap boyunca sınıf mücadelesine ve siyasal düşüncenin sınıfsal niteliğine hususi bir önem veriyor.

Online Satış: https://tarihvakfi.org.tr/

Vakıf Merkezi
Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

Ankara İrtibat Bürosu
Selanik Caddesi Tankut İş Merkezi
No 82/30 06420 Kızılay Ankara
T (0312) 424 05 10 / 424 00 50

TARİH VAKFI